

Българите в Северното Причерноморие ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМСЕДМИ

ГАГАУЗИТЕ И НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНИТЕ БОРБИ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Велко Тонев

Гагаузите са тюркоезични християни, които населяват отделни селища в Провадийско, Новопазарско и Добричко, но главно крайморската територия между Варна, Балчик и Мангалия. До началото на XX в. те обитават и някои села в Одринска Тракия, чийто жители след Балканските войни се разпиляват из българските земи или отсядат в областта Орестиядос, между устието на реките Арда и Марица. Днес гагаузите са представени най-компактно в Молдова и Украйна (Одеска област), където се преселват от Североизточна България след руско-турските войни от края на XVIII в. и първите десетилетия на XIX в.¹

Гагаузите са сравнително малобройна демографска група, която към средата на XIX в. наброява около 30000 души². Тяхното съществуване до това време не е отразено в нито едно описание, документ или друго писмено свидетелство, но принадлежността им към православната общност е извън всякакво съмнение. Появата им в книжнината и националнополитическите отношения се дължи на руски изследвания за Бесарабия и българо-гръцките църковни противоречия, които избухват в края на 40-те години на XIX в. Наскоро след това придобива гражданственост самоназванието “гагаузи”, възникват предположения и се правят първите опити за изясняване на тази етнодемографска група. Оттогава, вече век и половина, етногенезиса на това население продължава да бъде дискуссионен въпрос³.

Всред многобройните хипотези се откроява становището за славянския им произход – гагаузите са потомци на потурчени българи. Наред с това в съвременната научна литература доминира тезата за тюркския им произход. Счита се, че те са реликта от късната номадска вълна (XII – XIII в.) на узо-печенеги, кумани или селджудски турци, които се установяват в българската държава, вземат участие в нейното укрепване, но запазват езика и самобитността си като част от българската народност. Османското нашествие създава обстановка, в която диференциращата роля на тюркския език сред българите нараства, засилва се заедно с това тенденцията към обособяване и консервиране на това неславянско население. Неговата пълна изолация и асимилиране от завоевателите е възпрепятствана единствено от християнската религия, наложена още в предосманския период. Аргументирането на това предположение с фолклорен, лингвистичен,

етнографски или общоисторически материал се отстоява от някои български и главно от молдовски учени. Напоследък те пропагандират все по-настойчиво версията за автохтонния характер на гагаузите в Молдова, изключвайки континуитета им с българските земи⁴.

Тезата за тюркското потекло на гагаузите, подобно на останалите догадки, е недостатъчно убедителна поради ограничената и несигурна източникова база, на която се гради. Нещо повече, тя е силно уязвима и с научно-политическите подбуди или последици, които асоциира в съвременния свят. Впрочем, политическите реалности са една от причините за повишения интерес понастоящем към тази проблематика⁵.

Днес гагаузознанието обхваща обширна и разнообразна литература, в която редица въпроси, като преселването им от българските предели в Бесарабия⁶, състоянието и спецификата на духовната и материалната култура, социално-икономическия режим и др. са намерили задоволително решение. Заедно с това съществени моменти от продължителното обдуване на българи и гагаузи, като вътрешната устойчивост на тяхната общност, поведението им при различни житейски и исторически обстоятелства, степента на народността и националното им самосъзнание и др. остават встрани или се разглеждат априорно без необходимите доказателства и осмисляне на конкретната действителност. Това ограничава възможностите да се погледне на гагаузкия проблем от друг и недостатъчно използван досега ракурс. Тук ще се опитаме да направим това като изследваме отношението на гагаузите към националноосвободителното движение на българите до 1878 г., както в родните им места, така и там, в бесарабските степи. Имаме предвид участието им в борбите за утвърждаването на българската народна просвета и особено за отделянето от гръцката църква и отхвърлянето на османското господство.

* * *

С изключение на Варна, където гръцкото образование има по-дълбоки корени, училищния живот по Северното българско Черноморие възниква през 40-те години на XIX в. Първото българско училище е открито в Балчик през 1845 г. В него се учат не само българчета, но и деца на тукашните гагаузи, а обучението се провежда на български и гръцки език. Въпреки сътресенията, които съпровождат развитието на това училище, то запазва облика си и след 1854 – 1855 г., когато е отворено самостоятелно гръцко училище и в него отиват гагаузки деца⁸.

Аналогична е ситуацията и във Варна. Българското училище започва да функционира от 1860 г. и независимо от противодействието на определени среди около гръцката митрополия успява скоро да си извоюва авторитет и признание. През 1863 г. в него се учат близо 350 деца, от които 84 българчета, 147 гагаузчета и 53 гърчета. От момичетата 15 са българки, 30 гагаузкини и 18 гъркини. Главният учител Сава Ил. Доброплодни въвежда взаимоучителския метод, а като един от най-добрите елинисти използва в процеса на обучение и гръцкия език. През следващите години гръцкото просветно дело във Варна достига голяма висота и това довежда до отлив на децата на тукашните гърци и гагаузи⁹.

В Каварна гръцкото училище е открито през 1856 г., а през 1873 г. с помощта на Варненския силогос е отворено и девическо училище. Преди тях, както пояснява едно съвременно описание, “гръцкият език тук съвсем неизвестен е бил. Жителите говорели

турски”. Тези училища, обучението в които се провежда на гръцки език, обхващат децата на всички местни християни, повечето от които са гагаузи – от около 200 немюсюлмански къщи, български са едва 40 – 45 къщи. Българите се разграничават от гагаузите през 1870 г. с построяването на собствен параклис и учебна стая, където децата им се учат при твърде примитивни условия¹⁰.

Интересно е развитието на училищния живот в Шабла. Неговото начало може да се постави в годините на Кримската война, когато е построена (1853 г.) и тукашната църква. Богослужението в нея, както и обучението в училището, се провеждат на гръцки език. Те са побългарени съответно през 1860 г. и 1866 г. Това принуждава тукашните гагаузи да си вземат друг учител и отворят отделно училище, издържани от гръцкото просветно дружество във Варна¹¹.

Между останалите селища, сравнително по-малки, но обитавани от компактно гагаузки население, се откроява Българево. Тукашното училище възниква след Кримската война и дълго време се задържа на нивото на църковната килия. Макар впоследствие да се въвежда взаимоучителната уредба, обучението в него се осъществява на езика на местните жители, т.е. на гагаузки. Подобно е положението в Горичане, Твърдица, Божурец, Могилище, Бежаново и Тригорци. В последното сега има и българско училище. Български са училищата и в селата Смит, Ваклино, Дуранкулак, Крапец, Църква, където освен българското население обитават и отделни гагаузки семейства¹².

Във Варненско подчертан гагаузки облик имат селата Винаца, Кичево, Куманово, Генерал Кантарджиево, Орешак, Войводино и Константиново. През 60-те и 70-те години на XIX в. в тях са открити училища, които остават на много ниско ниво, а обучението се провежда на гръцки и на говоримия от гагаузите език¹³.

В Провадийско, освен в самия град, гагаузи населяват селата Добротич, Брестак, Червенци, Метличина и Кипра. Тъй като тук те съжителстват с българи, преселници главно от Тракия след 1829 – 1830 г., училищата са смесени, а училищен език е българският¹⁴.

Първите стъпки на учебното дело в крайморските селища са направени в атмосфера на разбирателство и добронамереност между българи и гагаузи. Така започват училищата в Балчик и Шабла, не по-различно е началото във Варна, Суворово, както и в Провадия, която е сравнително отдалечена от морския бряг. Но не минават повече от 2-3 години и върху тях се стоварва фанатизма на гърци и гърчеещи се гагаузи. В края на 1847 г. варненският митрополит Йосиф, българин от Македония, е сменен от владиката Порфирий. От този момент започва настъплението на великогръцката “мегали” идея, която бързо преминава от пропаганда към непосредствени действия.

През 1848 г. българската църква и училище в Балчик са затворени, а книгите им разпиляни или продадени. Кою Райчов, подбудител и главен деятел на българщината в града, отбелязва в автобиографията си: “Със силата на владиката Порфирий изгониха ни българския епитроп и българския поп Йоана и българския учител Стойка и продадоха българските книги на Сатъмъшката черква и с парите купиха гърски книги и като ни обсебиха църковата със силата на тоз български гонител, варненския претосингел, продължаваха да ни клеветят и пред правителството...”¹⁵. Това не съкрушава българите и чрез подарените от К. Райчов помещения те успяват да възобновят дейността на училището още същата година.

Във Варна гърци и гъркомани създават немалко затруднения за пристигналия от

Арбанаси Константин Т. Арабаджиев, поканен за учител в току-що основаното българско училище. Клеветите пред турската власт, че училището се отваря не толкова заради българите, колкото по политически внушения на руския вицекомсул А. В. Рачински, са скоро разсеяни. С познаването на българския и на гръцкия език, младият учител превъзможва настъпилото охлаждане, но за съвсем кратко време. През 1861 г. по повод започналия строеж на нова училищна сграда в града гъркомански среди главно от гагаузи спират на няколко пъти строителството. Налага се да бъде издадено специално султанско разрешение, след което строежът е успешно приключен¹⁶.

В Провадия първото българско училище е открито от Райко Ил. Блъсков през 1848 г. Тук се тръгва кажи-речи от нулата – липса на училищно помещение, различни претенции на родителите, неподготвени деца, които в училище проумяват само, когато им се обяснява на турски език. С упоритост и постоянство част от трудностите са превъзможани – построена е нова училищна сграда, налага се постепенно и българският език в църквата, училището, на улицата. Доволни са и местните гагаузи от изучаването на гръцкия език. Не минават обаче и две години и учителят е прогонен от пристигналия месемврийски владика Никифор, а в училището и в църквата е въведен гръцкият език. Така продължава повече от десет години, през които взаимоотношенията между българи и гагаузи коренно се променят¹⁷.

В обширна кореспонденция от Каварна се съобщава, че българите “са останали в много жалостно положение откъм науката и образованието и то не от тяхното немарение, но по причина на завистта на техните врагове гагаузи”. По-нататък се разказва за мизерните условия, в които се намира училището и параклиса им и желанието на властта да им помогне като им дарява хубаво място в центъра на селището. “Но гореказаните български противници гагаузи, като виждат, че ще успеят българите в предприетото си дело измислят лукавство, чрез което да ги принудят да са оставят”. След като българите ограждат мястото и подготвят строителните материали, противниците им убеждават властта, че теренът е по-подходящ и печеливш, ако стане пазар. След като осуетяват строежа на ново българско училище, те подемат кампания за пълно дискредитиране на дотогавашната му дейност и евентуалното му закриване¹⁸.

Съдбата на учебното дело в Каварна подсказва наличието на един специфичен проблем за училищата в този край. Поради повсеместната употреба на турски език, възниква необходимост от постепенното му заместване с български език. Констатацията, че едва това ли би могло да се постигне без да се обърне специално внимание на девическото образование, а чрез това да се утвърди и българския език за употреба във всички сфери на живота, се прави и в други селища.

Така в дописка от Добрич се настоява да се полагат повече грижи за девическите училища, тъй като много от жените “ся служат повече с турският” език. Няколко месеца по-късно учителят Калчо Бобчевски с нескрита гордост ще заяви, че най-големият му успех е катадневното посещение в училище на повече от двадесет девойки. “Защото само чрез изучаването женският пол ще може и нашият град да извъди истински патриоти и знаменити граждани (и да ся отърве от нежелателното зло, сиреч от гагаузлукът)”¹⁹.

Възникването и развитието на училищния живот в населените с гагаузи селища дава основание за някои изводи относно същността на тези училища. Няма съмнение, че в крайморските градове и в по-големите села гагаузката просвета се намира до голяма

степен в руслото на гръцката образованост. Това е резултат от авторитета на гръцката митрополия във Варна, от влиянието на гръцката община и местните силогоси, от материалния и духовен престиж изобщо на гръцката диаспора в този район включително поставянето на стотици градски и селски жители в зависимост чрез лихварството²⁰. Безспорно, това са стойностни фактори, но между тях на преден план трябва да се изведе обстоятелството, че гагаузите се намират в пълна зависимост от гръцката просвета и култура. Поради това училищата във Варна, Балчик, Каварна, Шабла и Мангалия, независимо от преобладаващия брой на гагаузките деца, не могат да бъдат другояче характеризирани освен като гръцки училища. И не само поради езика, на който се провежда обучението, но и заради материалните средства и програмната насоченост на учебно-възпитателния процес.

В смесените селища, където българи и гагаузи са равностойни или с лек превес на една от страните, училищата имат определено български облик. В тях учителите са българи, обучението се провежда на български език и макар издръжката им да се поема от цялото християнско население, съдържателната страна на учебното дело остава в рамките на тенденциите на българското образование по това време. Такива са училищата в селата Брестак, Червенци и др. в Провадийския и Новопазарския район.

На трето място се нареждат училищата в сега с преобладаващо гагаузко население. Това са селата северно от Варна и Балчик, като Винаца, Българево и др. В тях се употребява единствено езика на местното население, който освен в битовите отношения, се налага и в църковното богослужение и училищното обучение. Практически това става с използване на книги на гагаузки език, т.е. гагаузки думи, напечатани с гръцки букви. Доколко тази книжнина улеснява и удовлетворява училищните нужди е трудно да се каже, но като се има предвид масовото невежество и крайно примитивните условия на училищния живот, може да се предполага ниското образователно ниво на тези училища. Те запазват облика си до Освобождението и мисля, че могат да бъдат посочени като пример на типични гагаузки училища.

Ако гравитирането на повечето от гагаузите в българските земи към гръцката писменост и просвета и нерядко противодействието им на българската не буди съмнение, отдалечаването на съплеменниците им в Бесарабия от тамошните българи става по съвършено други причини. Факторът гръцка църква там не съществува, но индиферентната към духовния им живот турска власт, тук е заменена от администрацията на друга държава, която съвсем не е безразлична към културно-образователното развитие на новите си поданици. Първите училища в българските колонии са открити в края на 20-те и през 30-те години на XIX в. Те се намират на ниско равнище и почти не се отличават от частните или църковните и обществени килийни училища, характерни за българските земи. През 40-те години в тях се въвежда постепенно и взаимоучителният метод на обучение. Макар издръжката на тези училища да е заслуга всецяло на местното население, а учителите, поне в началото да са повече свещеници и църковни певци, обучението се провежда задължително на руски, по-рядко на църковно-славянски и само на няколко места на молдовски и гръцки език. Засега няма данни за използването в учебния процес на български или гагаузки език²¹.

След Кримската война (1853 – 1856 г.) Бесарабия е поделена между Румъния и Русия. В руската част русификацията на българското и гагаузкото население посредством

училищата продължава в още по-широки мащаби. При създаването и в дейността на Болградската гимназия, която е предмет на редица изследвания²² не е направен опит за диференциран подход към българите и гагаузите. Това се отнася и за развитието на селската просвета, която всъщност е основна, а за гагаузите и единствената. Липсва информация за учебния процес дори в селищата с преобладаващо или изцяло гагаузко население. При това положение е доста рисковано да се правят изводи, но един от тях едва ли може да се оспори. Отнася се за прилаганата от края на 60-те години на XIX в. в двете части на Бесарабия политика на пълно изтласкване и забрана в началните (селските) училища на езика на българските преселници и използването само на официалните държавни езици. Въвеждането на чуждия и неразбираем, особено за гагаузите, румънски или руски език, съдейства не толкова за интегрирането на това население, колкото за културното му изоставане.

Силен тласък на гръкофонията дава църковно-националната борба, която избухва по Черноморието през 40-те години на XIX в. До тогава, по думите на проф. П. Ников, "национални противоречия и изобщо въпрос за националности не е имало. Църковната мантия на Цариградската патриаршия е обгръщала и покривала всички православни, без разлика на език и народ"²³. Особено силна е тази мантия за гагаузкото население, чието историческо битие е неделимо свързано с гръцката църква. Навярно от нея те приемат и християнството, тъй като след XIII в., както се предполага, Цариградската патриаршия установява по тези места трайно и неоспоримо господство²⁴.

През втората половина на XIV в. в диоцеза на Варненската гръцка митрополия влиза обширен район между устието на р. Дунав и нос Емине на Стара планина. Повечето от населените места в него са патриаршески, т. е. имат ставропигиален статут, но екзархийските им привилегии се упражняват най-продължително от варненския митрополит. Те съставляват т. нар. Каварненска Екзархия, която обхваща крепостите Калиакр, Тристреа, Каварна, Кранея и Герания. В грамота на патриарх Филотей от 1370 г. се дава право на митрополита да управлява в църковно отношение поменатите крепости, като надзирава свещениците и монасите, да събира църковните данъци и такси, както и доходите от църковните имоти. Този режим се съхранява до 1652 г., когато Екзархията е окончателно отстъпена на варненския митрополит за 5000 аспри, които той се задължава да плаща ежегодно на Патриаршията. Оттогава митрополитите на Варна започват да се подписват и с титлата "екзарх на Черно море"²⁵.

Обстоятелството, че обхваща на Каварненска Екзархия се прекрива с местата, населени най-компактно с гагаузи, заслужава специално изследване. Тук само ще изтъкнем, че за тях църквата представлява най-уважаваният и надежден ориентир. Наред с културно-религиозната традиция, която църквата създава, това слага траен отпечатък върху социалната идентичност на гагаузите. Ето защо след избухването на българо-гръцката църковна разпра те застават без колебание зад Варненската гръцка митрополия – най-напред гагаузите от Варна и по-конкретно онази част от тях, които чрез имотно състояние или получено образование успяват да се сближат с гърците. От техните среди се избират членове на димогеронтията (варненската гръцка община), те са най-яроствните поддръжници и ударната сила на митрополията.

Гъркоманията сред гагаузите е отдавнашно явление. Освен обстоятелствата, които по-горе споменахме, за това спомага и продължителното османско господство, политиката

на империята населението да се разграничава единствено според верската му принадлежност. Отъждествяването на християнското население с Цариградската патриаршия задържа гагаузите в лоното на гръцката църква до началото на XX в. Все пак до появата на национализма като идеология и официална политика на гръцката държава, гагаузите по Черноморието битуват спокойно и незабележимо, както за официалната власт, така и за различните чужди пътешественици и дипломати. Като доминиращ елемент сред християните във Варна, Балчик, Каварна и селищата около, техният език се утвърждава като всеобщ говорим. Той се използва и в църковната служба, като богослужбните текстове са написани на гагаузки език с гръцки букви²⁶.

Промяната, която настъпва в поведението на Вселенската патриаршия – нейното помирение на базата на националния въпрос с управляващите среди в Атина – превръща постепенно църквата в оръдие на великогръцкия шовинизъм. Отгласът на тази промяна се наблюдава и във Варна със смяната на тукашните митрополити в края на 40-те години на XIX в. Инцидентите в Балчик, Провадия и другаде са първият знак на противопоставяне и остра конфронтация, които ще съпътстват през следващите години взаимоотношенията между местните християни. Бързото включване и активното участие на гагаузите в тези акции е важен показател.

Сблъсъкът между българи и гагаузи има многобройни и различни проявления в битово-обредната практика, в стопанската дейност, в социалните контакти и в богослужението. Изключва се помирение и отстъпки, правени понякога заради семейния мир или изгоди на търговската чаршия и пристанищната скеля. Кореспонденция от Балчик описва строежът на новата българска църква през 1866 г., на която се възпротивят някои "българо-гагаузи". Те се оплакват на митрополита, но въпреки опитите му за помирение, българите успяват да завършат строителството. Още по-любопитен е разказът за българо-гагаузка сватба, т. е. младоженеца и кръстника са българи, а младоженката гагаузка. Заедно с родителите се тя настоява за венчавка с гръцки свещеник, младоженецът – с български поп. Сватбата се разваля, но гагаузите успяват насила да въведат младоженците в църквата и да ги венчаят. След жалбата на българите, турската власт арестува неколцина гагаузи, които са глобени по 3 турски лири и наказани с 3 месеца затвор²⁷.

Много показателни в това отношение са епизодите, които описва варненският митрополит Йоаким. Той приема епархията си в началото на 1865 г. силно впечатлен от гагаузите, за които пише: "гагаузите говорят изобщо само турски и са благоразположени да се погърчват, те са преселенци отпреди много години от Азия и обитават околните села на града"²⁸. По повод панихида, за която е извикан в едно семейство със смесен брак, той разказва: "Преди да бъде поканен, цял месец се сражаваха мъж и жена в коя църква да стане това. Мъжът иска в българската, а жената настоява в гръцката"²⁹. След като тя надделява и обрядът е извършен, в къщата трябвало според местния обичай да се благослови житото. В момента, когато владиката извършва това, пристига българският свещеник, който заповядва житото да се изхвърли като афоресано и да се донесе ново. При друг случай, в който се погребва починал, опелото се извършва в българския параклис, но самото погребение става в гробището до гръцката църква, което изправя двете страни пред кръвопролитие. Подобни случки, тъжно заключава архиепископа, са повседневно явление³⁰.

Сложният и продължителен ход на църковната борба по тези места е обусловен от традиционно силното влияние на Цариградската патриаршия, но не в по-малка степен

от ревностното участие на гагаузкото население. То е най-масовата и трайна опора на гръцката църква, чрез него обезпечават голяма част от финансовите приходи на Варненската митрополия. "В Пешера куцовласите, а във Варна гагаузите подържат падающий елинизъм – пише сп. "Български книжици". Фанариотинът Порфирий с тяхна помощ ся крепи до сега във Варна, ако тая помощ и да мо ся не дава току тъй"³¹. По повод тежкото положение на българите в Добруджа в. "България" пояснява: "Те страдат от една страна от власи и гагаузи, от друга от гръцки владии"³². П. Р. Славейков, който с интерес следи усилията на варненските българи, а за кратко време става и техен учител, разказва във в. "Гайда" за безплодните обиколки на гръцкия митрополит в епархията, където можал да "поотскубне" по нещо единствено в погърчените гагаузки села³³.

Страстите между българи и гагаузи се разгарят особено силно след 1863 г. във връзка с предстоящата смяна на митрополите във Варна. Българите намират, че моментът е благоприятен за лансиране на идеята да се избере техен владика. "Варненските българи – съобщава руският вицеконсул на 26 октомври 1863 г. – се организират за изпращане на прошение до Портата за замяната на тукашния гръцки митрополит с български. Те аргументират своето искане с неоспоримото преобладаване на българското народонаселение във Варненска епархия. Действително, в подведомствения ѝ окръг няма нито един гръцки град или село. Християнското население се състои от българи и гагаузи. Последните, както може да се предполага, макар да не са от гръцки произход, в църковния въпрос държат страната на гърците, но сравнени с българите, тяхното число в епархията е незначително. Гагаузите живеят преимуществено в няколко градчета и няколко села, намиращи се край морето или близо до него; като се навлиза навътре в страната към Провадия и Пазарджик те повече не се срещат. По системата, предложена от Али паша, епархията трябва да бъде причислена безспорно към българските, но затруднението е в това, че Варна, престолния град на митрополита, е населена изключително с гагаузи, които имат тук голям превес над малочислените българи. Много богатите гръцки прекупвачи, които се намират тук по търговски дела, поддържат силно гагаузите в техните претенции да нарекат себе си гърци и се стараят да запазят във Варна гръцкия митрополит"³⁴. Този пасаж от консулското донесение синтезира констатацията, многократно повтаряна в докладите на руските дипломати по църковния въпрос, който по ред причини заема централно място в техните информации³⁵.

Въпреки амбицията на българите, починалият в края на 1864 г. митрополит Порфирий е почти веднага заменен от Йоаким, посетенешен митрополит на Солун и после Вселенски патриарх. Той пристига във Варна с намерение да бъде духовен глава на всички християни и техен помирител в избухналия църковен спор. Обаче скоро се убеждава, че това едва ли ще му се отдаде. Десет дни преди стъпването му на варненския бряг тукашните българи преобразуват една от учебните стаи на училището в параклис, с което обявяват фактическото си отделяне от гръцката църква. Това още повече озлобява гърците и гагаузите, като последните дават воля на примитивни и най-грозни изтъпления спрямо религиозните потреби на българите. Великата събота на 1865 г., когато богомолците излизат с кръста и плащаницата да обикалят параклиса и близките улички, гагаузите започват да дюдюкат, да хвърлят камъни върху шествието и успяват да счупят църковния кръст³⁶.

Безуспешни се оказват опитите за единение на християните и в епархията. След ръкополагането на свещеник за едно от околните български села, последният, вместо да

помене името на Йоаким с висок глас, казва това на Иларион Макариополски. Единствено самообладанието на архиерея предотвратява избухването на тежък инцидент в гръцката църква, където се извършва този обряд. Големи са опасенията на Йоаким за състоянието на някогашната Каварненска екзархия, която "смушава и възбужда някой си свещеник на име Рафаил, който станал там плен и независим кириарх"³⁷. Такова е поведението и на свещеник Димитър Гаврилов в Балчик и Балчишко. Силно нарушени са финансовите устои на църквата, поради трудностите да бъдат събрани полагаемите данъци. "Екзархията – продължава митрополит Йоаким – съставя една трета от епархията ми, но колебая се да предприема обиколка по останалите места, да не би да срещна неприятности, освен известния неуспех на събирането, защото последното става твърде неизпълнимо не само между тези, които поради българския въпрос не ме признават, но и между нашите"³⁸. В последната категория са включени гагаузите-гъркомани и преселниците гърци от тракийското крайбрежие и Пелопонес. Въпреки ясната и недвусмислена диференциация, подчертана в едно от първите му писма, митрополит Йоаким не се смушава да назовава в кореспонденцията си по-нататък гагаузите като гръцко население.

В края на 60-те години на XIX в. настъпва известно смекчаване на страстите по църковния въпрос, но това не разколебава неизменната готовност на гагаузите да подкрепят гръцката църква и усърдието, с което се включват в избухващите тук и там конфликти. Морално и канонично основание за това им дава и султанският ферман от 28 февруари 1870 г. за учредяването на Българската Екзархия. В член 10 на фермана изрично е посочено, че от нейните граници отпадат Варна и двадесетте села, които се намират между нея и Кюстенджа и чийто жители не били българи³⁹. Това са селата населени с гагаузи, които остават към гръцката митрополия. По този начин се узаконява църковното двувластие във Варненската епархия, което съществува от предходните години, но с тази санкция се подхранват за дълго раздорите и конфронтацията всред тукашното християнско население. Допълнителен стимул за това дава схизмата, наложена на Българската църква през септември 1872 г. и отлъчването ѝ от православната Христова църква. Не може обаче да не се отбележи, че силата на това противоборство постепенно намалява. Показателни в този смисъл са данните за селищата и семействата в тях, които признават гръцката митрополия. Ако през 1871 г. те са 1230 семейства, четири години по-късно остават само 713, като това намаление е изцяло за сметка на гагаузките селища⁴⁰.

Състоянието на отношенията между българи и гагаузи зависят до голяма степен и от поведението на първенците-гъркомани, като Николи чорбаджи, Янаки Флори и др. Те са членове на димогеронтията, участват като представители на християнското население и в османските управителни тела на града.

В сферата на благотворителността най-внушителен е приносът на Параскева Николау. Той е роден във Варна, но се преселва в Одеса след руско-турските войни в началото на XIX в. Приема се, че произхожда от средите на варненското гагаузко население и че се занимава с търговия. През 1851 г. изпраща писмо до митрополит Порфирий и варненските старейшини, в което им съобщава, че има намерение да предостави средства за построяването на болница и църква в родния си град. Според статия 18-та 25000 сребърни рубли са предвидени за построяването и обзавеждането на болница с 12 стаи във Варна, където безплатно да се лекуват сирачета, възрастни хора и др. Други 80000 рубли се внасят в Москва, ежегодната лихва от които да се използва за издръжката на болницата и нейния

персонал⁴¹.

Болницата е построена, но поради проблеми при изпълнението на завещанието започва да функционира едва през 1869 г. Едновременно с нея със средства от същото завещание се строи и църквата “Св. Никола”, първата кръстополна базилика във Варна и по Черноморието. Тя е завършена през 1866 г. Болницата, както и църквата, са гръцко притежание до 1906 г. Навремето това поражда доста спорове и претенции, тъй като тези заведения са подарени най-общо на варненци и по-специално на тукашното християнско население. Тази неопределеност подкрепя идеята, че църквата може да се използва и за славянско богослужение. Такива поне са очакванията на руския вицеконсул във Варна Ал. В. Рачински, който се позовава на обстоятелството, че в завещанието не е посочено на какъв език трябва да се служи в църквата. Вмешателството на Русия в случая, а то е доста активно през 60-те години на XIX в., се мотивира с аргумента, че става въпрос за средства на руски поданик, които не винаги целесъобразно са реализирани от изпълнителите на завещанието. Беспорен факт е обаче, че те са ясно и точно определени и това са гръцката община и гръцкият митрополит във Варна. Това изключва възможността дарението да бъде оползотворено за други цели и още по-малко в полза на техните противници⁴².

Участието на гагаузите в църковната борба, тяхната защита на гръцката църква и противопоставянето им на българските национални искания влошава за дълго отношенията им с българското население. Негативният образ, който получават в резултат на тази позиция (“гагаузлук”) продължава да тегне десетилетия наред над името на гагаузите в крайморските земи в Североизточна България. За това спомага и съвременната преса, която не пести черни краски и обидни квалификации за манталитета и поведението на гагаузите. При спор в Силистра по повод намерението на българите да се отделят от гръцката митрополия, неколцина гагаузи не се поколебават да извадят ножове и наранят опонентите си. В тази връзка вестникът отбелязва: “Гагаузите са една народност, на която истинското произхождение са не знае; те населяват източният (!) бряг на Черно море: те са нито българи, нито гърци, но са православни и държат гръцка страна”⁴³. Така в различни послания до общините във Варна, Търново и др. училищното настоятелство в Каварна описва “страданията на тукашното население, което при другите мъчнотии в запазването на народността си, посреща духовно смъртоносни удари от вечните български врагове гагаузи”⁴⁴. Такива и други подобни характеристики се срещат на много места в съвременната периодика и документация. Те формират и социално-психологическия и териториален феномен, наречен “гагаузлук” като израз на изостаналост, първична агресивност и всеотдайна преданост към гърцизма по Черноморието. Този синоним се използва при открояването на специфични характеристики на Варна, Балчик и Каварна, но в по-широк план, и за други добруджански селища. Иван п. Хр. Кършовски, учител в Добрич през 1858 – 1860 г., пише в спомените си за “пробуждането на българщината в тоя затънтен и удавен в гагаузлук край на отечеството ни”⁴⁵. Дописник от Силистра възкликва: “ах гиди гагаузлук, че пак гагаузлук” във връзка с обстановката на града по повод на църковната борба⁴⁶.

Би могло да се обобщи: разделителната линия между българи и гагаузи минава през отношението към гръцката църква в този регион. В Бесарабия и Южна Русия, където такава институция не съществува, където отзвукът от църковната борба достига като далечно ехо, липсва напрежение, няма база за противоречия на културно-религиозна

основа.

Важен момент за изясняване общността на гагаузи и на българи е разкриването на съпричастието на гагаузите към революционноосвободителните борби против османското господство. Този въпрос заслужава внимание и с оглед на държавнополитическите и научни спекулации, които се вършат от някои пропагандатори от мюсюлмански страни спрямо гагаузката диаспора в Молдова⁴⁷.

По много причини крайморските земи имат по-специфичен принос във въоръжената съпротива срещу османската власт. Колкото до гагаузкото население, то остава встрани и от гръцката завера, която през 1821 г. обхваща много черноморски селища. Изключение са двама каварненци – Илия Каварниот и Иван Каварнали. Първият е записан като гръцки капитан, турски поданик, пребивавал от 11 години в Бесарабия, по професия търговец в гр. Рени. В руско-турската война през 1806 – 1812 г. служи като доброволец в командата на капитан Д. Ватикиоти. Иван Каварнали е изрично записан като българин, турски поданик, с постоянно местожителство в гр. Каварна, но от 7 години е търговски слуга в Галац⁴⁸.

Сведенията за приноса на бесарабските гагаузи в гръцкото въстаническо движение са ограничени, докато за българските националноосвободителни борби през втората и третата четвърт на XIX в. изобщо липсват. Малко по-различно е положението в българските земи, където традиционната незаинтересованост на това население от свободолюбивите стремежи на българите е постепенно разколебана през 60-те и 70-те години на миналия век. За това допринасят редица обстоятелства, но на преден план трябва да се постави отзвукът от четническите преминавания през 1867 – 1868 г. Подвизите на легендарните войводи Ф. Топю, П. Хитов и Х. Димитър, подпгълтени с разказите за популярните в Добруджа Стефан Караджа, поп Харитон и други народни закрилници, достигат до умовете и сърцата на тукашната младеж, в това число и на някои млади гагаузи, търговци и занаятчии в чаршиите на Каварна и Балчик. Дял за това има и родолюбивото дело на учителите Стефан п. Ив. Задгорски, Никола Стефанов, Марин Г. Радолов и др., които със словата си, училищните песни, със стиховете от “Горски пътник” и т. н. пораждат за първи път чувства и размисли за отечество (ватан) и дълг към него. Показателен в този смисъл е примерът на опълченеца Димитър Диамандиев от Каварна.

Роден през 1856 г. в гагаузко семейство, малкият Димаш учи в местното гръцко училище по използваната и на други места система – гагаузки думи с гръцки букви – до получаване на елементарни знания за най-обикновени житейски нужди. В юношеската и младежката възраст той не остава встрани от някои буйни натури, които налагат на главите си калпаци със зелени дъна, а на ногата бели навои с черни върви, подражавайки на четници и комити.

През 1876 г. Д. Диамандиев преминава с неколцина другари през гр. Тулча и р. Дунав в Бесарабия и след като работят известно време в Болград при търговеца Атанас Карамфилов, с каварненско потекло, отиват в Плоещ, където се записват в Българското опълчение. Д. Диамандиев е записан във втора дружина на 14 май 1877 г. и участва във всички сражения – на 19 юли (ст. ст) при Стара Загора, на 9, 10, 11 и 12 август на Шипченския проход, на 28 декември 1877 г. при Шейново⁴⁹.

Случаят с Димитър Диамандиев е по-рядко срещан, но той показва задвижването на други пластове в общественото съзнание на гагаузкото население, на промени в

отношението му към османската държавнополитическа власт и решителен обрат в поведението му при ситуации, които засягат пряко неговото положение. Тъкмо такава възниква през лятото на 1877 г., когато руско-турската война е в пълен разгар, а бойните операции в Добруджа достигат до Мангалия, Шабла и Каварна. В паническото отстъпление на турци, татари и черкези се стига на много места до тежки издевателства над християнското население, до погроми, повсеместни грабежи и опустошения на имущество, хора и добитък⁵⁰.

В началото на юли 1877 г. угрозата надвисва и над Каварна. Край малкия, но известен с благосъстоянието си градец се струпват няколко хиляди башибозуци, жадни за плячка и насилия. Начело на защитниците на Каварна застават младият и енергичен гагаузин Андрей Василев (Амира Джерафоглу) и неколцина от градските първенци. След неуспешни преговори атаките на башибозука следват една след друга, самоотвержено отблъсквани от защитниците. При невъзможност да преодолеят барикадите и пробият отбраната, нападателите подбират стада добитък от полето и прикрити зад тях се втурват в града. Настъпва яростна схватка, загиват десетки люде, а градът е подложен на огън и опустошение. В пламъците на пожара изчезват над 150 къщи, а броят на убитите каварненци е не по-малко от 150 – 200 души⁵¹.

Въстанието в Каварна през 1877 г. е ясно доказателство за отношението на гагаузите към османската власт. Защото този безпрецедентен бунт е дело на населението от града и околните села, което в преобладаващата си част принадлежи към гагаузите. Твърдението, че те са гърци, както се пише в някои съвременни документи, се основава единствено на принадлежността на това население към гръцката църква. Дръзкото поведение на каварненци е уникално явление в освободителните борби и поради обстоятелството, че изстъпленията през войната се развихрят в още по-големи размери и на други места, без да предизвикат обаче такава организирана и отчаяна самозашита. Явлението Каварна 1877 стои в контекста на отношението изобщо на гагаузите към българската национална кауза през Възраждането.

* * *

Гагаузите влизат в новото историческо време на християнските си сънародници – българи с известно закъснение и неоформен националнополитически идеал.

Нивото на етническо съзнание, което се ограничава в безусловна вяроност към християнската религия и гръцката църква, е стъпалото, до което те стигат и в родните си места. Малцината гагаузи, които оцеляват или чрез реемиграция се завръщат отново в бащините огнища, запазват дистанция от националните искания на българските и гръцките си сънародници. Но не съвсем и не абсолютно. Онези, които обитават крайбрежните селища и градските центрове, под влияние на гръцката църква и училище, както и на търговските връзки с гръцките корабпритежатели, формират силна гъркоманска прослойка. Тя се рекрутира от гагаузките първенци, които в социално и имуществено отношение стоят над останалата маса, но също така и от по-долни слоеве, чиято изостаналост и невежество ги прави лесни за манипулиране.

Гагаузите в крайморския район не остават напълно индиферентни към българските национални амбиции. И в Каварна, и в Балчик, и в някои села със смесено население те са в немалка степен повлияни от освободителните борби на българите. Но най-силно това влияние се откроява във вътрешните райони – Провадийско, Новопазарско,

отчасти Шуменско. В църковно и просветно отношение, да не говорим за бита и обредната система, те малко се отличават и това е една от причините за сравнително лесното им претопяване и побългаряване.

Гагаузкото население в Североизточна България е подложено на сложно и противоречиво въздействие от българските и гръцките църковни и културнонационални институции. На някои места и при определени обстоятелства те откликват на едната страна, при други – на другата. В Каварна 1877 г. се наблюдава отгласът на бунтовната 1876 г. Саможертвата на непокорните ѝ жители предизвиква съчувствието и подкрепата на цялото християнско население. Една година след това същите тези гагаузи се присъединяват към подписката на гръцката община за изключване на Варненския санджак от пределите българското княжество. Малко по-късно те подкрепят инициативата на варненския гръцки митрополит да бъдат подарени имотите на християнската общност – манастири, лозя, ниви, воденици, дюкяни и др. на Атинския университет.

Двойственото и непоследователно поведение на гагаузкото население го отделя в известна степен от българското освободително дело, но без да го приобщава плътно и към гръцката национална идея. Тази разколебана позиция, наред с някои етнографски и фолклорни своеобразия и особено езикът, чрез който общуват (с турска лексика но със синтактични, фонетични и фразеологични особености, характерни за българския език), ги прави специфична демографска група, която е лишена от самосъзнание за собствен исторически път с изключение на религиозната принадлежност. Поради това не трябва да се идентифицира с останалото християнско население, както през XIX в., така и в подалечното минало.

Бележки

¹ Градешлиев, И. Гагаузите, Добрич, 1993, с. 5 и сл.

² ДА – Варна, ф. 75к, а. е. 8, л. 46 – 48; пак там, ф. 79к, а. е. 6, л. 2 – 4; Михов, Н. Населението на Турция и България през XVIII и XIX в., С., 1929, 251.

³ Мутафова, Кр. Теории и хипотези за гагаузите. – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 2, В. Търново, 94 – 109; Димитров, Стр. Още едно мнение за името “гагаузи”. – В: Българите в Северното Причерноморие, Т. 5, В. Търново, 1996, 199 – 219.

⁴ Милиш-Титяк, Н. И. Гагаузката проблематика в българската научна литература. Дисертация за присъждане на научната степен “кандидат на историческите науки”, С., 1995; Шабашов, А. В. К проблеме этногенезиса гагаузов. Новые подходы. – В: История и культура болгар и гагаузов Молдовы и Украины, Кишинев, 1999, 154 – 176 и посочената от тези автори литература.

⁵ Димитров, Стр. Гагаузкия проблем. – В: Българите в Северното Причерноморие, Т. 4, В. Търново, 1995, 147 – 168.

⁶ Мешерюк, И. И. Первое массовое переселение болгар и гагаузов в Бессарабию в начале XIX века. – Известия Молдавского филиала АН СССР, № 3 – 4, 1953, 65 – 95; Същия, Переселение болгар в Юную Бессарабию. 1828 – 1834 г., Кишинев, 1965.

⁷ Мариннов, В. Принос към изучаването на бита и културата на турците и гагаузите в Североизточна България, С., 1956; Маркова, Л. В. Земленопользование у болгар и гагаузов Бессарабии XIX в. Труды Института этнографии имени Н. Н. Миклухо-Маклая. Т. 72, 1960;

Мещеряк, И. И. Антикрепостническа борба гагаузов и болгар Бессарабии в 1812 – 1820 гг., Кишинев, 1957; **Същия, Массовое движение в поселениях (1842 – 1844 гг.)** – В: История и культура болгар и гагаузов Молдовы и Украины, Кишинев, 1999, 61 – 122; **Грек, И. Ф.** Общественное движение и класовая борба болгар и гагаузов Юга России (конец 20-х – середине 50-х гг. XIX в), Кишинев, 1988.

⁸ **Тонев, В.** Бележки по учебното дело в Североизточна България през епохата на Възраждането. – Известия на Народния музей, Варна (ИНМВ), Т. 5, 1969, 176 – 178.

⁹ **Съветник**, бр. 23, 26 август 1863 г.; **Тонев, В.** Българското Черноморие през Възраждането, С., 1995, 158 – 160.

¹⁰ **Тонев, В.** Бележки ..., 181 – 182.

¹¹ Пак там, 180 – 181.

¹² Пак там, 181 – 189; **Ников, П.** Цит. съч., 459.

¹³ Пак там.

¹⁴ **Тонев, В.** Бележки ..., ИНМВ, IV, 1968, 82 – 83, 86 – 88, 92 – 93.

¹⁵ **НБКМ – БИА**, II А 2508, л. 2.

¹⁶ **Церов, Ив.** Петдесетгодишнина на българското училище в гр. Варна, 1860/61 – 1910/11 г., Варна, 1911, 6 – 10.

¹⁷ **Тонев, В.** Бележки ..., ИНМВ, III, 1967, 83 – 88.

¹⁸ **Левант Таймс**, бр. 16, 27 април 1874 г.

¹⁹ **Македония**, IV, 31 от 7 март 1870 г.; IV, 77 от 1 септември 1870 г.

²⁰ **Тодоров, П.** Аграрните отношения в Южна Добруджа през 60-те и 70-те години на XIX в. – Трудове на Великотърновския университет. Т. XIX, кн. 3. Исторически факултет. С., 1982, 35 – 38.

²¹ **Грек, И. Ф.** Школа в българских и гагаузских поселениях Юга Российской империи в первое половине XIX века, Кишинев, 1993; **Грек, И., Червенков, Н.** Българите от Украйна и Молдова. Минало и настояще, С., 1993, 74 – 94.

²² **Челак, Е.** Училищното дело и културно-просветния живот на българските преселници в Бесарабия (1856 – 1878), С., 1999 и посочената там литература.

²³ **Ников, П.** Цит. съч., с. 17.

²⁴ **Nicolova, V.** The Church of Odessos – Varna between Byzantium, the Bulgarian tsardom and the Patriarchate of Constantinople. – Etudes balkaniques, 1 – 2, 1988, 93 – 109.

²⁵ **Иречек, К.** Пътувания по България, С., 1974, с. 904; **Гюзелев, В.** Калиакра. – В: Български средновековни градове и крепости, 1, Варна, 1981, 268 – 280; **Kuzev, A.** Zwei notizen zur historischen geographie der Dobrudza. – Studia Balcanica, 10, 1975, 119 – 136.

²⁶ **Тонев, В.** Гъркоманите по Българското Черноморие през Възраждането. – Българска етнография, 2, 1993, 32 – 45.

²⁷ **Турция**, II, 25 – 26 от 1 януари 1866 г.

²⁸ **Ников, П.** Цит. съч., с. 199.

²⁹ Пак там, 209.

³⁰ Пак там, 211.

³¹ **Български книжици**, IV, 27, 1862 г., 562.

³² **България**, I, 26 от 19 септември 1859 г.

³³ **Гайда**, I, 14 от 14 декември 1863 г.

³⁴ **Архив Внешней политики России, Ф. Посольство в Константинополе**, 1863, д.

1615, л. 103 – 104.

³⁵ **Тонев, В.** Руското вицеконсулство във Варна и българският църковен въпрос след Кримската война. – Известия на Българското историческо дружество (ИБИД), 31, 1977, 83 – 98.

³⁶ **Церов, Ив.** Цит. съч., 12 – 13.

³⁷ **Ников, П.** Цит. съч., 203.

³⁸ Пак там, 295.

³⁹ **Ников, П.** Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. С., 1930, 272.

⁴⁰ **Ников, П.** Българското възраждане ..., 167 – 168, 183.

⁴¹ **Василев, В. Д.** Дарителската болница “Параскева Николау” във Варна. – Съвременна медицина, 12, 1969, 660 – 664.

⁴² **Архив Внешней политики России, ф. Посольство в Константинополе**, 1862, д. 1614, л. 84 – 85; **Музей на Възраждането – Варна**, ф. 2, а. е. 14, л. 22 – 25; **Архим. Инокентий. Йоаким**, варненски митрополит. – Прил. На Варненски общински вестник, бр. 210 от 12 август 1929 г.

⁴³ **Право**, прит., 15 от 25 юни 1873 г.

⁴⁴ **НБКМ – БИА**, II А 1390; **ДА – Варна**, ф. 79к, а. е. 14, л. 48.

⁴⁵ **ДА – В. Търново**, ф. 53, оп. 1, а. е. 9, л. 2.

⁴⁶ **България**, IV, 36 от 17 декември 1862 г. Вж. също: **България**, II, 66 от 21 юни 1860 г. и бр. 74 от 17 август 1860 г.

⁴⁷ **Димитров, Стр.** Цит. съч., 165 – 166; **Чолов, П.** Българите гагаузи. Историческа съдба и съвременни проблеми. – Военноисторически сборник, 2, 1993, 24 – 40.

⁴⁸ **Тодоров, Н., Трайков, В.** Българи участници в борбите за освобождението на Гърция, С., 1971, 942.

⁴⁹ **НБКМ – БИА**, II В 2282, л. 1 – 5.

⁵⁰ **Тонев, В.** Каварна се вдигна, С., 1997, 12 – 14.

⁵¹ **Тонев, В.** Цит. съч., с. 15 и сл.